

ANTAL ÉVA

A fordítás dekonstruktív figurái: Benjamin, de Man és Derrida¹

Wie man in den Wald hineinruft, so schallt's heraus.

(német közmondás)

„what remains open is language...”

(Derrida)

1. (à propos)

Mikor 1981 tavaszán Párizsban a hermeneutika teoretikusa, Hans-Georg Gadamer és a dekonstrukció filozófusa, Jacques Derrida (végre) találkoztak, hogy ütköztessék a szövegértésről és szövegértelmezésről vallott nézeteiket, a vita kudarcba fulladt. A vita – a nem-vita – elemzői a problémák egyik forrásaként jelölik meg, hogy mindkét gondolkodó a saját nyelvén adott elő. Ha cinikus lennék, azt mondanám, legalább a fordítás nem vitt félre semmit. Igaz, Gadamer mindig is bízott a fordításban, és vitaindítójában fel is vetette, hogy vajon a másik másságának megértésében „a nyelviség: híd vagy korlát” (Gadamer 1991: 22). Ugyanott kiemelte, hogy eredetileg az interpretáló

¹ A szöveg eredetileg az Anglisztika Tanszéken megrendezett *A fordítás arcai* 2. konferencián – azóta már konferenciasorozaton – hangzott el 2008-ban. A címbeli *figura* szó angol nyelvű *Rhetorical Figures of Reading (Az olvasás retorikai figurái)* című tanulmánykötetem címére (is) utal. Megjelenés előtt gondom adódott a címmel, mert a londoni szerkesztőnek nem tetszett a *figura* szó annak többértelműsége miatt, és az sem, hogy legelőször a szám, számadat ugrik be a *figure* jelentéseként. Természetesen ennek még örültem is, hiszen pontosan erről szól a könyv: a retorikai alakzatok, figurák okozta akaratlan félreértésekről, azok metaforikus félre-olvasatairól.

szerep a tolmácsé, a fordítóé volt, innen vették át a szövegértelmező pozíció – sőt, az olvasás – jelölésére. Ugyan 1981-ben Derrida nem foglalt állást a fordítás kérdésében, de több szövegében kifejtette, hogy szükséges rossznak tekintti a műfordítást. Míg Derrida alapvetően óvatosan bánik a fordításokkal, Gadamer meghatóan ír a fordítás kultúrákat összekapcsoló erejéről. A német übersetzen szó transzponáló, áthelyező értelmének hangsúlyozásával gyakran használja a híd-metaforát; egy helyütt „a tenger két partja közti átvitelről” beszél, máskor azt írja, hogy „a fordítás mintegy híd két nyelv között, miként ha két part között, ugyanazon a földön”, melyen mindkét oldalról „állandó közlekedés folyik” (Gadamer 2000: 23–24).²

2.

Előrebocsátom, hogy nem vagyok fordításelméleti szakember: dekonstruktív retorikus olvasatokkal és értelmezésekkel foglalkozom, azt is mondhatnám, hogy olvasó vagyok. A „jó olvasás” egyik legfontosabb elve az, hogy a szövegeket eredeti nyelven olvassuk, és talán merész vállalkozás a fordításról írnom. Ugyanakkor számtalan szövegolvasat, legyen az dekonstruktív vagy éppen hermeneutikai interpretáció, arról szól, mennyire termékeny az eredeti nyelven írott szöveg és fordításainak összevetése. Ha valaki már fordította saját szövegeit, örömmel tapasztalhatta, milyen retorikai játéktere nyílik az egyes retorikai elemeknek – főként a trópusoknak és alakzatoknak – a fordított szövegekben. Tanulmányomban olyan fordításelméleti vagy inkább műfordítással kapcsolatos teoretikus szövegeket elemzek, ahol az egyik központi kérdés pontosan a nyelv retorizáltságának fordíthatósága, illetve fordíthatatlansága. Elemzésem középpontjában Walter Benjamin *A műfordító feladata* című esszéje áll, illetve elméleti háttérként (és kiindulópontként) Paul de Man és Jacques Derrida egy-egy dekonstruktív tanulmányára támaszkodom. Az esszé értelmezői az eredeti és a fordított szöveg kapcsolódásaira figyelnek, így jelen szövegemben ezen kapcsolódások metaforikájára fókuszálnék, miközben az eredeti esszé, illetve annak angol és magyar fordításai figurális példatárul szolgálnak.

2 Egyébként három évvel a párizsi találkozó után egy Dallmayrnak írt levelében a dialógus kudarcának egyik okaként Gadamer maga is az eltérő nyelviséget említi meg, valamint hogy a vitaszövegek fordításaiban németül elvész valami Derrida nyelvének hajlékonyságából, illetve saját komolysága is szelídül franciául (lásd Gadamer 1989).

Ám a Benjamin-esszé retorikus olvasatai előtt egy elhíresült Derrida-metaforát villantanék fel. Jacques Derrida *Mi a költészet?* című írásában a fordítás szükségszerűségéről és egyúttal lehetetlenségéről is szól, és ez az a szöveg, ahol először használja a sündisznó-metaforát.³ A vers sündisznóként összegömbölyödve védi belső lefordíthatatlan tartalmát, teszi mindezt az autópályán: „összegömbölyödik, felborzolja tüskéit, sebezhető és veszedelmes, mérleget s mégis rosszul alkalmazkodik (veszélyt szimatolva [...]) és épp ezzel teszi ki magát a balesetnek” (Derrida 2002: 278).⁴ A *Mi a költészet?* egyik legprovokatívabb állítása szerint szövegekkel, és nem csak költői szövegekkel rendszeresen történnek balesetek – fordítások, félrefordítások, értelmezések, sőt félreértelmezések. Valójában Derrida kijelenti, hogy csak balesetek vannak, mert „nincsen se »tisza költészet«, se tiszta retorika, se *reine Sprache*, se az-igazság-felmutatása-a-műben” (Derrida 2002: 278). Tulajdonképpen e nyíltan polemikus kijelentés és a benjamini „*reine Sprache*” megidézése miatt olvastam újra Walter Benjamin esszéjét, *A műfordító feladatát*. Emellett egy angol nyelvű konferenciára készülve angolul is értelmeztem a szöveget (*The Task of the Translator*), és lenyűgözött, hogy a híres Harry Zohn-féle angol fordítás mennyire „félreolvassa” az eredetét.⁵ Ez provokatív előfeltevés részemről, hiszen amennyiben nincsen szövegű fordítás, hogyan jelenthető ki, hogy az egyik szöveg közelebb van az eredetihez, vagy éppen távolabb kerül az eredeti retorikájától. Mivel maga a szöveg is tematizálja az eredeti és a fordítások problémás viszonyát, érdemes megnézni néhány pontot, ahol az angol szöveg félresiklik. A magyar fordítások – Tandori Dezső és Szabó Csaba fordításai – a német esszé üzenetét megértve, érzékenyebben nyúlnak annak retorikájához, és az angol fordításhoz képest finomabban hangolódnak a figurális nyelv elemeire. Ezen túl az angol Benjamin-fordítást elemzők szorgosan összegyűjtik a tétován és félreértett módon összekapcsolt tagmondatokat, a félrefordított mondatszerkezeteket vagy éppen a tagadást igenlésként fordító kijelentéseket. Az egyik leghíresebb kritikai olvasat Ste-

3 Majd egyik későbbi interjújában visszatér a metaforához, és felhívja a figyelmet arra, hogy a filozófiatörténet és az irodalomelmélet egyes kitüntetett szöveghelyein feltűnik a sündisznó.

4 Az eredetileg *Che cos'è la poesia?* olasz címmel megjelent francia nyelvű esszében Derrida szándékosan megtartja az állat olasz nevét (*istrice*). Ezt a magyar fordítás mellőzi, míg az angol még megtartja, sőt megkísérli visszaadni Derrida francia nyelvű szójátékainak egy részét a *str*- mássalhangzócsoporthoz kapcsolódásával (vö. *stress*, *structure*, *auto-strada*).

5 Lásd Benjamin (1999).

ven Rendallé, aki megjegyzéseivel együtt ugyan saját Benjamin-fordítását is kiadta, ám a Benjamin-hivatkozásokban továbbra is csak Zohn „hivatalos” fordítását találjuk. Egy másik értelmező, Carol Jacobs *A fordítás szörnyűségessége* című írásában kiemeli Zohn elévülhetetlen érdemeit Benjamin gondolatainak angol nyelvterületen való népszerűsítésében, azonban több elemzővel – például Rendallal és Paul de Mannal – egyetértésben azt írja, hogy Zohn fordítása nemcsak hogy elhomályosította a német esszé logikáját, hanem annak „metaforikus mintázatát is félreolvassa” (Jacobs 1975: 755). Itt meg kell említenem, hogy Tandori precíz fordítása számos ponton az angol fordításhoz hasonlóan jár el, és a metaforika néhány passzusban félresiklik, míg Szabó Csaba fordítása még ezeken a helyeken is visszaadja az eredeti szöveg többirányultságú figurativitását.

A német esszé, *Die Aufgabe des Übersetzers* előszóként készült Benjamin 1923-ban megjelent Baudelaire-fordításához. A szöveg keletkezési ideje magyarázza annak messianisztikus tónusát és ihletetett kijelentéseit például a költői nyelv szakrális voltáról (de Man 2007: 244). Ugyanakkor a regresszív gondolatok ellentéteztetéséért már a felütés is provokatív módon radikális, mely Tandori fordításában így hangzik (mintegy összhangban az angollal): „Soha, egyetlen műalkotás vagy műforma megismerése szempontjából sem bizonyul gyümölcsözőnek a befogadó fél figyelembevétele. [...] a vers sosem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatóságnak” (Benjamin 2007: 183). Már a legelső bekezdésben van valami nyugtalanító, mintha Benjamin el akarná bizonytalanítani az olvasót azzal, hogy megkérdőjelezi az olvasás értelemadó szerepét és a befogadás erejét. De Man szerint már az esszé címe is kétségbeesítő, mivel az *aufgabe* szó „feladat” jelentése mellett, a „feladás, kudarc” (*aufgegeben*, „feladni valamit”) értelmet is magában hordozza. Továbbhaladva ezen a gondolatcsapáson a szövegben a fordítás első perctől kudarcra ítéltetett, és Benjamin szövege a fordíthatóság rossz példaként vagy éppen a fordíthatatlanság jó példaként áll elő. De Man azon töpreng (de Man 2007: 248–249), miért történt, hogy számos jó fordítónak okozott gondot a Benjamin-szöveg – lehet, hogy a szöveg félrefordításával fordították azt jól? De Man az angol mellett egy francia fordítást is vizsgál, illetve felteszi a kérdést: létezik-e adekvát fordítása a német szövegnek, ahol az *adekvát* angolul *germane*, mely szójáték a nyelvek közti átjárás lehetőségét villantja fel. Carol Jacobs de Man elemzését megelőlegezve azt

írja, hogy Benjamin „feladata” „a fordítás aktusát hajtja végre”, ahol is a fordítás nem egy idegen nyelvből történik az anyanyelvre, hanem radikálisan elidegeníti a saját nyelvet (Jacobs 1975: 760).

Másrészt, ahogy Benjamin – pontosabban Tandori írja: „a fordítások nem azért bizonyulnak lefordíthatatlannak, mert értelmük túlságos súlylyal [*Schwere*] nehezedne rájuk, hanem épp ellenkezőleg: kötődésük túl laza [*Flüchtigkeit*]” (Benjamin 2007: 195). Vagyis míg a fordított szövegek tovább már nem fordíthatóak, addig az eredeti szöveget annak „mobilitása”, „instabilitása” teszi lefordíthatóvá, amely az eredetiben magában észlelhetetlen, és csak a fordításokban realizálódhat (vö. de Man 2007: 253–254). Az angol fordításban a *Schwere* nehézségként (*difficulty*) szerepel, míg a *Flüchtigkeit* a magyarhoz hasonlóan lazaságként (*looseness*) fordított. Rendall az idézett mondat két kulcsfogalmát „mozdíthatatlanságnak” (*immovable*) és „illékonyáságnak”⁶ (*light*) fordítaná, mivel az utóbbi összhangban van az előző bekezdés híres tangens hasonlatával:

Was hiernach für das Verhältnis von Übersetzung und Original an Bedeutung dem Sinn verbleibt, lässt sich in einem Vergleich fassen. Wie *die Tangente den Kreis flüchtig* und nur in einem Punkte berührt und wie ihr wohl diese Berührung, nicht aber der Punkt, das Gesetz vorschreibt, nach dem sie weiter ins Unendliche ihre gerade Bahn zieht, *so berührt die Übersetzung flüchtig und nur in dem unendlich kleinen Punkte des Sinnes das Original*, um nach dem Gesetze der Treue in der Freiheit der Sprachbewegung ihre eigenste Bahn zu verfolgen. (Benjamin 1980: 19–20. Kiemelések tőlem.)

6 Itt Szabó Csaba fordítása segített a hivatalos angol Zohn-fordítást korrigáló Rendall-fordítás kifejezéseinek értelmezéseiben: „Hogy ezek után fordítás és eredeti mű viszonyát illetően milyen jelentősége marad az értelemnek, egy hasonlattal jelezhetjük. Ahogy a tangens a kört futólag és csak egyetlen pontban érinti, és ahogy bizonyny ez az érintés, de nem a pont, írja elő törvényét, mely szerint egyenes pályája ível tovább a végtelenbe, úgy érinti a fordítás illékonyan s az értelemnek csak végtelen apró pontján az eredetit, hogy a hűség törvénye szerint a nyelvmozgás szabadságában kövesse legsajátabb pályáját” (Benjamin 2001: 81–82).

Ez a részlet Tandori fordításában magyarul így hangzik:

Ami mármost fordítás és eredeti mű viszonyát illetően az értelem számára jelentékeny marad, az alábbi hasonlatba foglalható. Ahogy *a tangensek a kört csak futólag* [vö. *flüchtig/lightly*] és csak egyetlen ponton érintik, s ez az érintés – és nem a pont – szabja meg törvényt, mely szerint egyenes pályájuk tovább fut a végtelenbe, *eképp érinti a fordítás futólag* [*flüchtig/lightly*] és az értelemnek csak végtelenül kis pontján az eredetit, hogy a hűség törvénye szerint a nyelvi mozgás szabadságában kövesse legsajátabb pályáját. (Benjamin 2007: 194. Kiemelések tőlem.)

Az angol fordítást kritikával illető „értő” olvasók – köztük Jacobs, Rendall és de Man – a német *flüchtig* angol *lightly* fordítása helyett a *fleetingly*, vagyis *futólag* szót ajánlják, mely érzékletesebben kifejezi az eredeti és a fordítás érintőleges viszonyát.⁷ Itt Tandori magyar fordítása következetesebb, Szabó Csaba az első *flüchtig* fordításaként a *futólag*, a másodiknál az *illékonyan* szavakat használja, mivel hangsúlyozni kívánja a tangens és a kör pontjának hihetetlenül finom, leheletnyi kapcsolódását. Ez az illékonyság összhangban van a benjamini gondolattal is, miszerint a kör pontja lényegtelené válik ebben az illékony kapcsolódásban, melyben a jelentésadás ugyan szabad, de egy ponton a fordítói hűség rögzíti és megköti. Érzékletes módon a német szövegben a hasonlat jelentése megragadható: *fassen*, ám ennek *flüchtig* fordításaként Zohn angol fordításában a tétova *may help*, „segíthet” kifejezést találjuk, míg Jacobs a „megragadható, felfogható” jelentésű *can be grasped* kifejezéssel adja ezt vissza, ami Tandorinál *foglalható*, Szabó Csabánál pedig *jelezhető*. Természetesen, a kört érintő tangens illékonyságának *light/flüchtig* leírása és a hasonlat jelentésének megragadása közötti kontrasztban újfent a nyelv retorikájának leheletnyi iróniáját látom.

7 Angolul így hangzik: „And what of the sense in its importance for the relationship between translation and original? A simile may help here. Just as a tangent touches a circle lightly [*flüchtig*] and at but one point, with this touch rather than with the point setting the law according to which it is to continue on its straight path to infinity, a translation touches the original lightly [*flüchtig*] and only at the infinitely small point of the sense, thereupon pursuing its own course according to the laws of fidelity in the freedom of linguistic flux (Benjamin 1999: 80. Kiemelések tőlem).

Az esszé központi gondolatát a saját nyelv idegenné válásáról és a saját nyelv idegenségével való szembenézésről a fordításban megnyugtatóan pozitív metaforák és hasonlatok ellenpontozzák, így a retorikus olvasás feltárja a figurák idegenségének szükségszerű ironikusságát. A szövegben az eredeti mű és a fordítás viszonyát organikus, természeti szóképek hivatottak bemutatni, míg maga a viszony – paradox módon – túlmutat a retorikai hasonlóságokon, levezetett egyezéseken vagy éppen származtatott *leképezésen* (*derivation, imitation*) (de Man 2007: 253–254). Az esszé tele van szórva szóvirágokkal, átermészeti képekkel: virágzással, növekedéssel és gyümölcséssel, ám igen óatosan kell viszonyulnunk ezekhez a figurákhoz. Például a német *Entfaltung* – melyet angolul Zohn virágzásnak (*flowering*) fordít – metaforaként a jelentések kibomlására is utalhat, mely értelem már mindig az eredetibe plántált. Bár óhatatlanul hajlamosak vagyunk pozitív és gyümölcsöző metaforákat használni a fordítások és az eredeti mű kapcsolatának leírásakor, nem kellene komolyan vennünk azokat. Jacobs is erre figyelmeztet, mikor kijelenti, hogy a fejlődés pszeudo-szóképei ellenére, azok mellett, „az esszé [metaforikájában] a fordítás nem jut túl a kezdet képein: csíra (*keimhaft*) és mag (*Kern, Samen*) marad” (Jacobs 1975: 757). Ennél bonyolultabb a *Nachreife* szókép értelmezése az alábbi passzusban:

Ja, während das Dichterwort in der seinigen überdauert, ist auch die grösste Übersetzung bestimmt in das Wachstum ihrer Sprache ein-, in der erneuten unterzugehen. So weit ist sie entfernt, von *zwei erstorbenen Sprachen* die taube Gleichung zu sein, dass gerade unter allen Formen ihr als Eigenstes es zufällt, auf jene *Nachreife des fremden Wortes*, auf *die Wehen des eigenen* zu merken. (Benjamin 1980: 13. Kiemelések tőlem.)

A *Nachreife* az angol fordításban „érési folyamat”,⁸ míg mindkét magyar fordító „utóérésről” ír, Tandorit idézve:

8 Angolul: „While a poet’s words endure in his own language, even the greatest translation is destined to become part of the growth of its own language and eventually to be absorbed by its renewal. Translation is so far removed from being the sterile equation of two dead languages that of all literary forms it is the one charged with the special mission of watching over the maturing process [Nachreife] of the original language and the birth pangs [Wehen] of its own” (Benjamin 1999: 74. Kiemelések tőlem).

[...] az irodalmi mű szava saját anyanyelvében tovább él, ám a legnagyobb fordításra is az a sors vár, hogy nyelve növekedési folyamatába beépüljön, s az új szakaszban elmerüljön. Távol áll attól, hogy két kihalt nyelv között süket kiegyenlítés legyen, olyannyira, hogy valamennyi forma közül épp ezért hárul rá az a sajátos feladat, hogy *az idegen szó utóérésére* [*Nachreife*], *saját szavának pedig eleven lüktetésére* [*Wehen*] figyelmezzon. (Benjamin 2007: 187)⁹

A passzusban egymás mellett szerepelnek a fejlődés életteli és a mozdulatlanság halálszerű képei. De Man – Jacobs után – arra figyelmeztet, hogy a *Nachreife* gyümölcstermő jelentése mellett magában hordozza a melankolikus hervadást és elszáradást is a fordítások utóéletére vonatkoztatva. Így a szintén problematikus *Wehent* Zohn „szülési fájdalmaival” (*birth pangs*) szemben inkább „a meghalás fájdalmának” (*death pangs*) fordítaná de Man, hiszen a fordítás *pathosa*, szenvedése, kínja nyelvi, a nyelvben gyökerezik: „A fordításról szóló szöveg maga is fordítás és a mondandója: a lefordíthatatlanság ott munkál a szövegében és ott munkál mindenki, aki – miként én is – megpróbálja lefordítani, s végül kudarcot vall. Az írás lefordíthatatlan: nem birkóztak meg vele a fordítók, sem az elemzésre vállalkozó kommentátorok, s így mondanivalójának önmaga a legjobb példája, *mise en abyme* technikai értelemben” (de Man 2007: 257). Hozzátehetném, pontosan ez történik Benjamin szövegével de Man fordításában is, hiszen megkérdőjelezhető a *Wehen* és a *Nachreife* ily mértékű pesszimista együtt-olvasata: magyarául míg Tanderinál lüktet a szó, Szabó Csabánál fájdalmasan ugyan, de életre kel.

Dekonstruktív retorikus olvasatában de Man arra is felhívja a figyelmet, hogy a német übersetzen szó nemcsak fordítást, hanem metaforát is jelent: „az übersetzen a görög *metaphorein* pontos fordítása, azaz áttesz, übersetzen, átrak” (de Man 2007: 254). Ugyan a szó jelentése vagy inkább fordítása maga a metafora, paradox módon a szó maga nem metafora és nem is me-

9 Szabó Csaba fordításában: „Hiszen, míg a költői szó a saját anyanyelvében a változásokon át is megőrzi magát, a legnagyobb fordításnak is az a sors jut, hogy nyelvének növekedésébe oldódjék és a megújult nyelvben enyészzen el. A fordítás annyira távol áll attól, hogy két elhalt nyelv süket kiegyenlítése legyen, hogy minden forma közül éppen neki jut legsajátabb feladataként, hogy az idegen szó utóérésére, a saját szó *fájdalmas torlódásaira* figyelmezzon” (Benjamin 2001: 75. Kiemelések tőlem).

taforikus. Az eredeti és a fordítás közötti viszony nem hasonlóságon alapul, hanem metonimikus viszony, melyet legérzékletesebben az esszé amfora-metaforája mutat meg. A híres szövegrészlet az eredetiben így hangzik:

Wie nämlich Scherben eines Gefässes, um sich zusammenfügen zu lassen, in den kleinsten Einzelheiten einander zu folgen, doch nicht so zu gleichen haben, so muss, anstatt dem Sinn des Originals sich ähnlich zu machen, die Übersetzung liebend vielmehr und bis ins Einzelne hinein dessen Art des Meinens in der eigenen Sprache sich an bilden, um so beide wie Scherben als Bruchstück eines Gefässes, als Bruchstück einer grösseren Sprache erkennbar zu machen. (Benjamin 1980: 18)

Tandori fordítását idézve:

Ahogy tudniillik egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők [*zusammenfügen zu lassen*] legyenek, a legparányibb peremvonalrészletükkel is illeszkedniük [*zu folgen*] kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett, szeretettel s az eredeti elgondolásmódot saját nyelvi közegében a legapróbb részletig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg. (Benjamin 2007: 192)

Ugyanez a passzus angolul Zohn fordításában:

Fragments of a vessel which *are to be glued together* [*zusammenfügen zu lassen*] must match [*zu folgen*] one another in the smallest details, although they need not be like one another. In the same way a translation, instead of resembling the meaning of the original, must lovingly and in detail incorporate the original's mode of signification, thus making both the original and the translation recognizable as fragments of a greater language, just as fragments are part of a vessel. (Benjamin 1999: 79)

Angolul „az edény cserepeinek ahhoz, hogy majd összeragasszák őket, a legapróbb részletekig egyezniük kell egymással” szerepel – vagyis a német illeszkedést jelölő *zusammenfügen zu lassen*ből és a *zu folgen*ből „egységesítő összeragasztás” (*to be glued together*) lesz, ami Zohn igencsak optimista nézetét tükrözi a tiszta nyelv (töredékeinek) totalizálhatóságáról. Tandorinál is azt olvashatjuk, hogy összeillesztve a tiszta nyelv törött amforájának cserepeit, azaz az egyes fordítások nyelveit, eljuthatunk a teljes és tökéletes nyelvhez. Kevésbé optimista fordításban – ahogy ezt Jacobsnál, de Mannál és Szabó Csabánál láthatjuk – a lehetséges végeredmény még mindig töredékes lesz. Szabó Csaba szándékosan vállalt „idegenszerű”, töredezett fordítását idézve:

Nevezetesen, ahogyan egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb részleteikben is *követniük kell egymást*, de azért még nem kell hasonlítaniuk, ugyanígy kell a fordításnak – ahelyett hogy az eredeti mű értelméhez próbálna hasonlónak válni – szeretőn és az egyes részletekbe menően kiképeznie, a saját nyelvében, az eredeti műben kialakult így-értés módját, hogy eképpen mindkét nyelvet, mint cserepeket, egy edény töredékeként, *egy nagyobb nyelv töredékeként* tegye megismerhetővé. (Benjamin 2001: 80. Kiemelések tőlem)

A német *zu folgen* Jacobs értelmezésében (és saját fordításában) az edény cserepeinek egészet alkotó összeillesztését jelenti, *to be articulated together*, és így a kifejezés a hasonló, passzoló (*match*) töredékek zohni összeragasztása helyett a különféleségükben hasonló cserepek, vagyis a fordítások nyelve közti egymásra következésre vagy éppen az eredeti és a fordítások nyelve közti rész-egész-viszonyra utal (Jacobs 1975: 763). De Man szerint is a töredékes fordítások, fordítástöredékek metonimikus, egymást követő, nem pedig egyesítő, metaforikus mintát adnak (de Man 2007: 263). Az idézet végén a színekdoché Zohnnál „akár egy edény cserepei”-ként (*as fragments are part of a vessel*) jelenik meg, míg Benjamin inkább „egyetlen edény törött cserepei”-ről (*als Bruchstück eines Gefäßes*) beszél, nem állítva azt, hogy a töredékek együtt egy egészet alkotnának. Benjamin végeredményben nem sugallja a fordítások totalizálhatóságát – vagy éppenséggel pontosan az egyes töredékek, az egyes nyelvek fordításainak adekvációját (*germane*), egészként értelmezését sugallja? A német koraromantikában Friedrich Schlegel hívta

fel arra a figyelmet, hogy a töredék maga is egészként, műként tételeződik, és szándékoltan fragmentumokban mutatta be a töredékes mű tökéletességét. Míg minden nyelv és minden egyes fordítás a tökéletes Egész töredéke csak, a *reine Sprache* tisztaságában és tökéletességében üres és jelentés nélküli, mivel a jelentés a különbözőségeken alapul. De Mant idézve:

[...] a töredékek töredékek, és lényegük szerint azok maradnak. Összeilleszthetők metonimikusan, de sohasem alkotnak egészet. [...] Ezt nevezném elsődleges fragmentációnak; minden mű csakis töredék a *reine Sprachéval* összemérve, nincs bennük semmi közös, és minden fordítás is töredék az eredetihez képest. A fordítás a töredék töredéke, továbbdarabolja a cserepet – vagyis az edény egyre csak törik –, és sohasem állítja helyre az Egészet; először is edény nincs, legalábbis nem tudunk róla, nem érzékelhető vagy nem hozzáférhető, következésképp számunkra ilyen edény soha nem is létezett. (de Man 2007: 264–265)

Arra is gondolhatunk, hogy a törött és töredékes amfora a tiszta nyelv adekvát (*germane*) metaforája, hiszen éppen a tiszta nyelv képtelenségét és episztemológiai hozzáférhetetlenségét prezentálja. Nem véletlen, hogy Derrida dekonstruktív szójátékkal nem-metaforának, képtelen metaforának tekinti az amforát, mikor *ammetaforáról* – vö. am(meta)fora – beszél.¹⁰

A nemlétező edény figurája előtt Benjamin egyik másik érzékletes szóképet ad az eredeti rejtett jelentéseinek a fordításban történő kibomlására – a királyi palástot, illetve annak redőit. Az eredeti német mondat – „Bildern nämlich diese im ersten eine gewisse Einheit wie Frucht und Schale, so umgibt die Sprache der Übersetzung ihren Gehalt wie ein Königs mantel in weiten Falten (Benjamin 1980: 18) – magyarul: „Míg ugyanis az eredetiben a tartalom és a nyelv bizonyos egységet alkot, mint gyümölcs és héj, a fordítás nyelve úgy veszi körül tartalmát, mint egy szélesen redőzött királyi palást”

10 Derrida ugyancsak zseniális elemzést írt a Benjamin-esszéről *Des tours de Babel* (Bábel tornyai) címmel; ugyan a töredékekre koncentrálok, a francia nyelvű fordítást már nem tudom ideilleszteni (vö. *zu folgen*). Már maga a címbeli francia torony, *tour* is többjelentésű figura, mely játékba hozza „redőzöttségét” (vö. fordulat, forgás, utazás, csíny, rangsor). Lásd magyarul Derrida (2007: 291–293).

(Benjamin 2007: 189).¹¹ Zohn fordításában a mondat így hangzik: „While content and language form a certain unity in the original, like a fruit and its skin, the language of the translation envelops [*weiten* vö. *widen*] its content like a royal robe [*Königsmantel*] with ample folds [*in weiten Falten*]” (Benjamin 1999: 76). Egyrészt mindkét szókép újra csak az eredeti és a fordítás metonimikus viszonyát mutatja, másrészt az eredeti jelentéseinek kiterjedéséről is szól, ami csak a fordításokban lehetséges. A mondat első felében a gyümölcs-metaforika köszön vissza, ám most a másik metaforára hívnám fel a figyelmet. A palást a redőkkel szétterül ugyan, ám a textúra, az anyag gazdagabbnak, vastagabbnak tűnik, ahol a redőkben a szövet, a textus jelentései rejtőznek. Az amfora cserepeivel szemben itt összeáll a kép, és a királyi palást a tiszta nyelv metaforájaként is olvasható, illetve félreolvasható. Ahogy de Man is értelmezi, az eredeti szöveg retorikai figuráinak és trópusainak fordításában, vagy éppen azok félrefordításában és kimozdításában (*displacement*) a tiszta nyelvre, pontosabban a nyelv bolyongására és tévelygésére pillanthatunk rá (de Man 2007: 265).¹²

Benjamin olvasatában a tiszta nyelv, a *reine Sprache* jelentés és kifejezés nélküli, embertelen – ez a tiszta jelölő nyelve. Akár isteni vagy szent nyelvnek is tekinthető, így nem véletlen, hogy az esszé a Szentírásra, minden fordítás eszményére történő utalással zárul. A nyelv veszélyeinek leírását csak a Szentírás felemlegetésével lehet lezárni, amely – Jacobs szavait idézve – „pontosan annyira értelmetlen, mint amennyire az eredeti az” (Jacobs 1975: 765). Ezzel szemben az emberi nyelv zűrzavarosan „aberráns”, ami leginkább annak trópusaiban és figuráiban, annak retorikájában jut kifejeződésre. A bibliai tiszta nyelv konklúziója előtt Benjamin Hölderlin Szophoklész-fordítására utal, ahol a költő a nyelv határait feszegeti szabad áramlást engedve a fordított szavak konnotációinak. Benjamins idézve „a szó szerinti ezen monstruózus példái[ban] [...] az értelem szakadékból szakadékba zuhan, mígnem végül az fenyeget, hogy elvész a nyelv feneketlen mélyein” (Benjamin 2007: 194–195). A szakadék képe mellett a mottóban megidézett erdő is megjelenik az esszé retorikájában. Benjamin szerint a fordítás hangja az eredetiben visszhangzik,

11 Szabó Csaba fordításában: „Míg ugyanis ezek az eredetiben, mint gyümölcs és héj, egy bizonyos egységet alkotnak, a fordítás nyelve úgy veszi körül megtartó tartalmát, mint királyi palást, messze terülő redőkben” (Benjamin 2001: 77).

12 Angolul de Man (1986: 103).

ám kívül marad, nem megy be az erdő sűrűjébe, vagyis nem hatol az eredeti nyelvének mélyére. Ez a kívülről visszhangot keltő pozíció emlékezteti Jacobsonot egy német mondásra, mely szerint Benjamin szövegében is visszhangzik: „Wie man in den Wald hineinruft, so schallt's heraus”, vagyis: „Ahogyan valaki bekiajt az erdőbe, az úgy visszhangzik” (Jacobs 1975: 764). Felütésem másik mottója Derrida *Points...* című angol nyelvű interjúkötetéből való, ahol ezzel a befejezetlen mondattal zárul az egyik beszélgetés: „what remains open is language...”, vagyis „ami nyitva marad, az a nyelv...” (Derrida 1995: 326).¹³ Tanulmányom az összhang kérdését visszhangozza, így most leginkább a mondat lezáratlanságot sugalló három pontjára hívnám fel a figyelmet, és arra, hogy a mondat – *mise en abyme*-ként – töredékes és befejezetlen, pontosan úgy, mint az interjúkötet címe, *Pontok...*, az (át)fordítások, retorikai kicserélődések és behelyettesítések visszhangjátékát fenntartó három ponttal a végén. (...)

3. (coda)

A bibliai Babel történetének elemzése kapcsán írja Derrida, hogy az nemcsak „a nyelvek összekeveredésének eredet[éről], az idiómák színes sokféleség[éről]”, hanem „a fordítás lehetetlen és szükséges feladat[áról]”, a fordítás szükséges lehetetlenségéről is szól (Derrida 2007: 274). A fordításról való elmélkedés helyett Benjamin esszéjének francia fordítását értelmezi, és hasonlóan a korábbi retorikai olvasatokhoz, ő is a figurák játékára hívja fel a figyelmet. Maga Benjamin jelenti ki, hogy a mondatstruktúra falként húzódik a fordító és az eredeti mű nyelve előtt/között, míg a szavak árkádként beengedik a fényt, és láttatni engedik az eredetit (Benjamin 2007: 193). A nyelv figurális potenciájában magként (csírként) szunnyadnak a metaforák, melyek fordítóra várnak, és arra, hogy az újabb fordításokban fejlődésnek induljanak, életre keljenek. Az eredeti és a fordítás mint „két összeillesztett, egymástól a lehető leginkább különböző töredék kiegészíti egymást, hogy egy átfogóbb nyelvet alkosson egy, a mindkettőt megváltoztató továbbélés folyamán” (Derrida 2007: 293). A fordításban az eredeti (ki)teljesedik, miközben a fordító anyanyelve is változik, és valójában ez az olvasat összegzi a benjamini esszé fordításban feltáruló igazságát – a műfordítás igazi feladatát.

13 Ebben az interjúban megint előkerül a „poétikus” sündisznó.

Irodalom

- Benjamin, Walter. 1980. Die Aufgabe des Übersetzers. In: Tiedemann, Rolf és Schweppenhäuser, Hermann (szerk.). *Gesammelte Schriften*. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp. 9–21.
- Benjamin, Walter. 1999. The Task of the Translator. Ford. Harry Zohn. In: Benjamin, W. *Illuminations*. Ford. Harry Zohn. Szerk. Hannah Arendt. London: Pimlico. 70–82.
- Benjamin, Walter. 2001. A műfordító feladata. Ford. Szabó Csaba. In: Benjamin, W. „A szívének hallgatása.” *Válogatott írások*. Szerk. és ford. Szabó Csaba. Budapest: Osiris. 71–83.
- Benjamin, Walter. 2007. A műfordító feladata. Ford. Tandori Dezső. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 183–195.
- de Man, Paul. 1986. Conclusions: Walter Benjamin’s ‘The Task of the Translator’. In: de Man, P. *The Resistance to Theory*. Manchester: Manchester University Press. 73–105.
- de Man, Paul. 2007. Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról. Ford. Király Edit. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 240–267.
- Derrida, Jacques. 1995. Istrice 2: Ich bün’n all hier. Ford. Peggy Kamuf. In: Derrida, J. *Points... Interviews, 1974–1994*. Szerk. Elisabeth Weber. Stanford: Stanford University Press. 300–326.
- Derrida, Jacques. 2002. Mi a költészet? Ford. Horváth Krisztina és Simonffy Zsuzsa. In: Bókay Antal, Vilček Béla et al. (szerk.). *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris. 276–279.
- Derrida, Jacques. 2007. Bábel – térítők. Ford. Flaisz Endre. In: Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter (szerk.). *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi Kiadó. 268–308.
- Gadamer, Hans-Georg. 1989. Letter to Dallmayr. Ford. Richard Palmer és Diane Michelfelder. In: Michelfelder, Diane P. és Palmer, Richard E. (szerk.). *The Gadamer-Derrida Encounter*. New York: SUNY. 93–101.
- Gadamer, Hans-Georg. 1991. *Szöveg és interpretáció*. Ford. Hévízi Ottó. In: Bacsó Béla (szerk.). *Szöveg és Interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi. 17–39.
- Gadamer, Hans-Georg. 2000. *Olvasni olyan, mint fordítani*. Ford. Simon Attila. *Vulgo*, 2000/3-4-5. 19–24.
- Jacobs, Carol. 1975. The Monstrosity of Translation. *MLN*, Vol. 90. No. 6, *Comparative Literature: Translation Theory and Practice*. 755–766. Elérhető online: <http://www.jstor.org/stable/2907018> (Letöltve 2014. 08. 26.)
- Rendall, Steven. 1997. Notes on Zohn’s Translation of Benjamin’s ‘Die Aufgabe des Übersetzers’. *TTR*, Vol. 10, No. 2. 191–206. Elérhető online: <http://id.erudit.org/iderudit/037304ar> (Letöltve 2014. 08. 25.)